

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси

Ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари

Тошкент 2004

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси

Ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари
Методик библиографик справочник

Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2004

78. 34 (543)

Ў 83

Илмий-методик бўлим томонидан тайёрланди

Тузувчи Ф. Рўзиева
Мухаррир Ҳ. Маматраимова

Ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари: Методик библиогр. Справочник / Тузувчи Ф. Рўзиева; Мухаррир Ҳ. Маматраимова.-Т.: Алишер Навоий ном. Ўзбекистон Миллий к-наси нашриёти, 2004.-34 б.

Зиё маскани бўлмиш кутубхоналар жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу справочникда Ўрта Осиёдаги қадимий ва жаҳонга машҳур кутубхоналарнинг тарихи, уларнинг иш фаолияти ҳақида қисқача маълумотлар берилган.

КБК 78. 34 (543)

№ 471 – 2004 Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2004 й.

Муқаддима

*Кутубхоналар халқимизнинг
маънавий камолоти учун хизмат
қилаётган миллий маданиятимизнинг
бир қисмидир.*

И.А. Каримов

Китоб – инсоннинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, ақл қайроғи ва билим манбаидир. Китоб–фикрлаш куроли, хазиналар калити, тафаккур манбаи бўлгани учун ҳам халқимиз уни нондай азиз, мўътабар ва муқаддас деб ҳисоблаган. Ўзбек халқи ҳам, дунёдаги энг китобхон халқлардан биридир. Китобга муҳаббат, уни қадрлаш, ўқишга иштиёқ халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган.

Чунки халқимиз қадимдан китобни ҳаёт дарслиги, мўъжиза деб эъзозлаган, маънавий тафаккур, хазиналар маскани – кутубхонага ҳурмат ва эътибор билан қаралган ва ҳозир ҳам шу эъзоз сақланиб қолган.

Кутубхоналарнинг вазифаси ушбу дурдона фикрлар акс этган, маънавий озуқа берадиган, билимга бой бўлган матбуот асарларини тўплаш, сақлаш ва ундаги ахборотларни китобхонга етказиб беришдан иборат.

Биз мазкур қўлланмада кутубхоналаримиз тарихи ҳақидаги баъзи бир маълумотлар ва фикрларни билдиришни жоиз деб топдик. Ушбу қўлланманинг мақсади кутубхоналаримизга бўлган эътиборни янада кучайтириш, кутубхоналаримизнинг пайдо бўлиши, қадимги кутубхоналар тарихи билан танишмоқчи бўлган китобхонларимизга ёрдам бериш ҳамда

уларнинг сўровларига тез ва аниқ жавоб қайтариш учун кутубхона ходимларига ёрдам кўрсатиш, шунингдек, мазкур мавзу билан қизиққан кенг китобхонлар оммаси эҳтиёжини маълум даражада қондиришдан иборат.

Китоб. Китобат иши

Яхши кутубхона қоинотнинг китобдаги инъикосидир.

Н.А.Рубакин

Одамзод яратган мўъжизаларнинг энг буюги китобдир. Китоб-инсоният ижодиётининг чинакам ҳайратланарли ва эътиборга лойиқ белгисидир. Китобда ўтган замонларнинг ақл идроки яшайди.

Инсоният яратган, қайта-қайта ўйлаб кўрган ва у эришган нарсаларнинг бари худди сеҳрли сандиқдай китоблар саҳифаларида сақланиб қолган. Шунинг учун биздан олдин яшаб ўтган аجدодларимиз фаолиятида китоб тўплаш ва кутубхоналар ташкил этиш вазифаси муҳим ўрин эгаллаган. Турон заминидан яшаб ҳукмронлик қилган қайси ҳукмдорни эсламайлик, улар маънавият, маърифатнинг маскани - кутубхоналарга алоҳида эътибор беришганига гувоҳ бўламиз. Қолаверса, жаҳон маданияти ва фанига улкан ҳисса қўшган қомусий олимларимиз Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Алишер Навоий, Жомий, Мирзо Улуғбек каби минглаб алломаларимиз китоб ва кутубхонага жуда кўп бор мурожаат қилганлар, керак бўлса ойлаб-йиллаб шу ерда ижод қилиб илм олганлар.

Китоб бу қалб учун малҳам, билимлар ғазнаси, донишмандлик чашмасидир.

Китоб бу ахборотларни, ғоя, образ ва билимларни сақлаш ҳамда тарқатиш, ижтимоий, сиёсий, илмий, эстетик қарашларни шакллантириш воситаси; билимлар тарғиботи ва тарбия қуроли; бадиий, илмий асар, ижтимоий адабиётдир.

Халқаро статистикада ЮНЕСКО тавсиясига кўра, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган, табоқлаб тикилган нодаврий нашрни, шартли равишда китоб дейиш қабул қилинган.

Китоб иши китобни яратиш, тайёрлаш, уни тарқатиш, сақлаш, тавсифлаш ва ўрганиш билан боғлиқ катта жараёни ўз ичига олади. Фан, адабиёт, санъат асарларини матбаада кўпайтириш ва тарқатиш учун танлаш, уларга илмий ва бадиий нуқтаи назардан ёндошиш, таҳрир қилиш, бадиий безаш, матбаа ижросини белгилаш ва нашрга тайёрлаш ноширликнинг вазифаси, китобни кўплаб ишлаб чиқариш – китоб босиш иши полиграфия саноатида олиб борилади. Китобларни тўплаш, сақлаш, ўқувчилар ўртасида ташвиқот қилиш, улардан китобхонлар фойдаланишлари учун қулай шароит яратиш кутубхона ишига киради.

Китобнинг пайдо бўлиш тарихи ёзувнинг яратилиш ва шаклланиш жараёни билан узвий боғлиқ. Қадимги Миср, Рим, Юнонистон ва Ўрта Осиёда кишилар тош, пальма дарахти барглари, сопол ва бошқа материалларга фикрларини ёзиб баён қилганлар. Ҳар бир китоб ўнлаб шундай материаллардан тайёрланган плиталар бўлиб, оғирлиги бир неча килограмм бўлган. Ёзув материали сифатида папирус ўсимлигининг ишлатилиши (милоддан аввалги 4-3

минг йилликларда) билан ўрама китоблар пайдо бўлди. Бундай китобларнинг узунлиги ўртача 10 м атрофида бўлиб, ингичка юмалоқ таёқларга ўралган ва махсус чарм ёки ёғоч ғилофларда сақланган.

Шарқ мамлакатлари, қадимги Рим ва Юнонистондаги кўпгина нодир асарлар папирусга битилган. Милоддан аввалги II асрга келиб китоб материали сифатида пергамент (тери)дан фойдаланилган.

Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразмда милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида вужудга келган зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестонинг қадимги нусхаси ҳам 12 минг мол терисига битилган.

Арабларнинг Ўрта Осиёдаги истилосига қадар бу ерда кўп нодир китоблар сақланган кутубхоналар бўлган. II - IV асрларда қадимги Римда муқовали китоблар пайдо бўлди. Улар дастлаб папирус, сўнг пергаментга ёзилган. Бундай китоблар оғир ва бесўнақай эди. VI асрдан бошлаб кодекс шакли асосида ҳозирги кўринишдаги китоблар пайдо бўлган. Терига ишланган ноёб китоблардан бири Мухафий Усмон Қуръонидир. Қуръони Каримнинг бу нусхаси 644 – 656 йилларда халифа Усмон томонидан кўчирилган.

Қоғознинг кашф қилиниши китоб тарихида янги давр очди. Айрим маълумотларга қараганда, 650 йиллардаёқ Самарқандда қоғозли китоблар бўлган. Қоғоз китобнинг кўпайишига ва тарқалишига янги имкониятлар яратди. Китоб безашга алоҳида аҳамият берилди. Аста-секин хаттотлик, муқовасозлик каби касблар ажралиб чиқди. Айниқса, Ўрта Осиёда ўрта асрларда хаттотлик санъати кенг ривожланди.

Машхур хаттотларнинг кўп авлодлари китоб тайёрлаш усулини, материаллар, сиёҳ, хат кўчириш техникасини такомиллаштириб борди.

X – XII асрларда Мовароуннаҳрда муайян соҳа сифатида шаклланган китоб санъати XIV – XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Ҳар бир китоб қоғоздан тортиб муковасигача, сиёҳидан то бўёқлари-ю зарҳалигача маълум меъёрдаги модда, режа ва қоида асосида тайёрланар, ҳатто китобдан хушбўй ҳид анқиб туриши учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар кўшиларди. XV-XVI асрларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ ва сахҳофлар (Абдурахмон Хоразмий, Султонали Машҳадий, Султонали Хандон, Мирали қил қалам ва бошқалар) етишди. Ҳирот хаттотларига устозлик қилган Султонали Машҳадий Низомий, Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Ҳусайин Бойқаро ва бошқаларнинг асарларини кўчириб шуҳрат қозонди. Султонали томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоблар бизнинг давримизгача етиб келган. Темурий хукмдорлар девонхоналари қошида, хусусан, Самарқанд, Ҳиротда махсус сарой кутубхоналари ташкил этилган. Бундай кутубхоналар ўрта асрнинг ўзига хос ҳунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма китобларни тўплаш ва сақлаш билан бирга китобсозлик билан боғлиқ бўлган бир қанча амалий ишлар бажарилди. Масалан, XV асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда Улуғбекнинг укаси Бойсунқур кутубхонасида 40 хаттот ва бир қанча наққош қўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш билан банд бўлган. Ҳар бир қўлёзма китоб бир неча мутахассис кўлидан ўтар эди. 1425 – 1429 йилларда Жаъфар Бойсунғурий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг

машҳур «Шоҳнома» асари кўчирилиб, 20 та турли мазмундаги рангдор миниатюралар билан безатилган. Туркистонда хаттотлик йўли билан китоб тайёрлаш узок давом этди.

XV асрнинг 40 йилларида Германияда Иоганн Гутенберг томонидан китоб босишнинг ихтиро қилиниши китоб таракқиётида янги давр очди.

Туркистонда босма усул билан китоб чиқариш Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин тарқалди. 1868 йилда Тошкентда Туркистон ҳарбий округи штабининг босмаҳонаси ташкил этилди, шу босмаҳонада нашр этилган «Чу ва Норин тизмалари этагидаги тоғли ўлка тўғрисида лавҳалар» (рус тилида) китоби Туркистондаги илк босма китобдир. Ўзбек тилидаги биринчи босма китоб Шохимардон Иброҳимовнинг 1871 йил Хивада босилган «Календар»идир. Шундан кейин Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам хусусий литографиялар ташкил этилди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг совет тузуми даврида китоб босиш иши бирмунча ривожланиб, оммабоп китоблар яратиш ишига катта аҳамият берилди. Лекин китобга, бошқа оммавий ахборот воситалари каби, собиқ КПСС ва совет ҳукуматининг қудратли мафкуравий қуроли сифатида қаралди.

Истиқлолдан кейинги йилларда китоб маҳсулотлари мавзу-мундарижасида кескин ўзгариш бўлди. Тарихий, диний, миллий қадриятларга тааллуқли китоблар нашрига алоҳида аҳамият берилди. Қуръони Каримнинг ўзбек тилидаги таржимаси икки бор нашр этилди.

Китобларнинг тузилиши ва турлари

Ҳозирги китоблар ўқувчилар талаби ва эстетик дидига кўра муайян шаклга эга. Китоб саҳифаларга ажратилиб, ўртасидан тикилади ва муқоваланади. Муқованинг китоб саҳифалари билан бириктирилган қисми форзал дейилади. Айрим ҳолларда муқовани сақлаш ва безак сифатида муқовага жилд кийгизилади. Китобнинг бош қисмида сарварақ бўлади. Унда муаллиф исм-шарифи, китобнинг номи, нашр этилган жойи, йили, нашриёт номи ва бошқалар ёзилади. Сарварақ кўш саҳифада бўлиши мумкин: бу ҳолда у китобнинг 2-3 бетларини эгаллайди. Сарварақнинг орқа саҳифасига китоб белгиси қўйилади. Баъзи ҳолларда сарварақ ўрнида саррасм бўлади. Матннинг мазмунига қараб, китобга турли усулда сарлавҳалар қўйилади. Айрим ҳолларда йирик сарлавҳалар алоҳида саҳифада берилади. Бундай сарлавҳа зарварақ дейилади. Китобнинг рукни сарлавҳа ва рукн рақамлари ундан фойдаланиш ишини осонлаштиради. Шунингдек, китобда мундарижа, муқаддима, хотима, аннотация, илова, изоҳ, турли кўрсаткичлар, библиографик рўйхатлар ҳам бўлиши мумкин. Китоб саҳифасининг ҳажми унинг нашр бичими (табоқ) билан белгиланади.

Китоблар қандай ўқувчилар оммасига мўлжалланганлиги, мақсади ва мавзусига қараб турларга ажратилади. Китоб ўқувчиларга кўра, оммабоп, мутахассислар учун ва болалар китоби бўлиши мумкин. Мақсадига кўра расмий, илмий, илмий-оммабоп, ўқув, адабий-бадий, маълумотнома ва бошқа хил китобларга бўлинади. Илмий китоблар ичида монография кенг тарқалган. Ўқув китоблари

дарслик, ўқув қўлланмаси, ўқув методик қўлланма ва бошқа турларга ажратилади. Маълумотномалар эса луғат, энциклопедия, календарь, йўл кўрсаткичлар кабиларга бўлинади.

Китоблар қандай тур ёки кўринишга эга бўлмасин улар ҳар доим эъзозда бўлади.

Инсоният ўз ҳаёти давомида билим олиб, китоб яратиб қолмасдан, балки уларни авайлаб асраши ҳамда ўзидан кейинги авлодларга мерос қилиб қолдириши лозим.

Кутубхона – нурхона

**Кутубхона--бу ғоялар маскани,
унга ҳаммани таклиф қилиш
мумкин.**

А. Герцен.

Маълумки, кутубхоналар қадим-қадимдан инсонлар учун маънавият ва маърифат ўчоғи бўлиб, инсон зоти доим китобларга интилиб яшаб келган. Ҳар доим кутубхоналар жамият ҳаётининг ажралмас қисми бўлган. Фақат кутубхоналар туфайлигина қадимги қўлёзмалар, босма китоблар, тарихий шахслар ҳақидаги манбалар бизгача етиб келгани ҳеч кимга сир эмас.

Ёзувнинг пайдо бўлиши ва ҳужжатли манбалар, қўлёзма ва кейинчалик босма китобларнинг кўпайиши кутубхоналарнинг юзага келишига сабаб бўлди. Кутубхоналар милоддан аввалги 2 минг йилликда вужудга келиб, ёзувлар сопол битикларда ёзилган эди. Милоддан аввалги VII аср ўрталарида Шарқдаги кўп саройларда қадимги Миср ва Рим ибодат-

хоналари қошида кутубхоналар бўлган. Қадимги даврдаги кутубхоналардан энг машхури Александрия кутубхонасидир.

Ғарбий Европада илк ўрта асрларда монастыр ва ибодатхоналар қошида кутубхоналар ташкил этилган.

Ўзбекистон ҳудудида милоддан аввалги 1 минг йилликнинг сўнги асрларида дастлабки кутубхоналар пайдо бўлган. Булар илк кутубхоналар бўлиб, кутуб – арабча «китоблар», хона – форсча «уй», яъни китоб ва хужжатлар сақланадиган жой демакдир.

Кутубхона – босма ва айрим қўлёзма асрлардан оммавий фойдаланишни таъминловчи маданий-маърифий ва илмий муассаса ҳисобланиб, унда мунтазам равишда босма асарларни тўплаш, сақлаш, тарғиб қилиш ва китобхонларга етказиш, шунингдек, ахборот библиографик ишлар олиб борилади. Китобхонларга хизмат кўрсатиш кутубхонанинг асосий фаолияти бўлиб, қолган барча фаолиятлар (китоб фондини бутлаш, уни ташкил этиш, тўлдириш ва ҳ.к) асосий фаолият учун хизмат қилади. Китобхонларга хизмат кўрсатишнинг асосий мақсади уларни ахборот ва адабиётга бўлган талабларини имкони борича тўлиқ қондиришдан иборат.

Марказий Осиё ҳудудида йирик сулолавий кутубхоналар, масжид-мадрасалар қошида кутубхоналар бўлганлиги ҳақида аниқ тарихий манбалар мавжуд.

IX – X асрларда араб халифалиги тарқоклашиб, XI асрнинг охирига келиб Ўрта Осиё ҳудудида Сомонийлар давлати юзага келган. Сомонийлар даврида Мовароуннахр, Самарқанд, Бухорода фан ва маданият ривожлана борган. Бу даврда ушбу

давлатда жуда кўп машхур қомусий олимлар яшаб ижод этган.

Бухоронинг маҳобатли маркази, кенг майдоннинг кунчиқар тарафида муҳташам арк туради. Арк дарвозасидан кирганда тўғридаги йўл бир кўҳна бинога элтади. Унинг қалин деворлари бой хазинани кўриқлайди. Бу бебаҳо бойликлар жам бўлган хазина Бухоро кутубхонаси, бу кутубхона X асрдаги машхур кутубхоналардан биридир.

Ўша даврда Бухоро кутубхонаси жуда бой фондга эга бўлиб, у Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маданият маркази ҳисобланарди. Бухородаги ушбу кутубхона амир саройида жойлашган бўлиб, китоблар фан соҳалари бўйича сандиқларда сақланган. Унга фақат амир Нух ибн Мансурнинг рухсати билангина китобхон кирарди. Кутубхона ичида қатор терилган сандиқларда китоблар тахлаб қўйилган, ҳар бир сандиқда бор китобларнинг рўйхати мавжуд бўлиб, у сандиқ ичида турарди.

Тиббиётга оид китоблар ичида қадимги юнон табибларидан Гиппократ асарлари, Малазияда I асрда яшаган табиб Дискурдус (Педаний Диоскорид), II асрда яшаган пергамлик табиб Жолинус (Клавдий Гален) асарлари, II асрда яшаган римлик табиблардан Архиген, Троян Руфус, исқандариялик Бавлус (VII аср) асарлари сақланиб келинган. Булардан ташқари яна Абу Бакр Муҳаммад бин Закарийё ар Розий (865-925), Аббосийлар сулоласининг сарой табиби Ибн Мусовайх, бағдодлик Исо ибн Али (IX аср), Исо бин Яҳё (IX аср), ҳинд табиби Чарак Ҳиндий (I аср), Яхудий табиблардан Басрали Ибн Мосаржовайх (IX аср) ва бошқаларнинг асарлари бўлган.

Яна бошқа сандикда фалсафий китоблар, улар ичида Арасту асарларининг асл нусхалари, уларнинг араб тилидаги таржималари, юнон файласуфларининг Хусайн бин Исҳоқ томонидан араб тилига қилинган таржималари; араб тилида ёзган файласуфлар Абу Юсуф Ёқуб бин Исҳоқ ал – Киндий, Абу Наср Форобий ва бошқа мутафаккирларнинг асарлари сақланган.

Сомонийлар пойтахти бўлган Бухорода жуда кўп кутубхоналар ва китоб бозорлари бўлган.

Йирик сулолавий кутубхоналар Хоразмда ҳам мавжуд бўлган. Урганчда хоразмшоҳлар, мамунийлар ва ануштагенийлар замонида кутубхоналар барпо этилган. Хоразм шоҳи Маъмун ибн Маъмун кутубхонасида китоб йиғиш араб истилосидан анча олдин бошланган. Бу кутубхонани бошқаришни шоҳ Маъмун машҳур адабиётшунос ва тарихчи ас – Солибийга топширади.

Хоразм шоҳи Маъмун II саройда жуда кўп олимларни бирлаштирган «Маъмун академия»сини ташкил қилади. 1010 йилларда барча хоразмлик олимлар қатори бу ерда Беруний ҳам ишлай бошлайди ва шу ерда Абу Али ибн Сино билан учрашади. Улар шундан сўнг анчагача биргаликда ижод қиладилар. Хоразмда жуда кўп илмли кишилар яшаган, XI–XII асрларда бу юртда олимлар ишлаши учун шароит яхши эди. Фахриддин ар Риёзи ўзининг энциклопедик мазмундаги «Илмлар тўплами» (Собрание наук) асарини ёзган.

Хоразм кутубхоналаридан яна бири бу Хивадаги Шахобуддин кутубхонасидир. «Бундай кутубхона бундан олдин ҳам, кейин ҳам бўлмаган, чунки

ундаги қўлёзма асарлар фонди Марвдаги кутубхонадан қолишмас эди», деб айтган эди Насафий.

«Ғазнавийлар даврида Хоразм, Ҳамадон, Исфохон сингари йирик шаҳарларнинг кутубхоналари Хуросондаги барча истеъдодли ва ўқимишли кишиларни ўзига тортувчи марказ бўлиб қолган эди», деб ёзади йирик олим А.А. Семёнов.

Мўғиллар истилоси арафасида Марвда ўнта йирик кутубхона бўлган, биргина Азизия мадрасаси кутубхонасида 12 минг жилдга яқин китоблар сақланган. XI аср бошларида Маҳмуд Ғазнавий Ғазнада мадраса қурдиради, мадрасанинг барча хоналарида китоб сақлаш учун махсус жойлар мавжуд бўлиб, уларда қўлёзма асарлар чиройли қилиб териб қўйилган.

Бой кутубхоналарга эга бўлган давлатларда қадимдан фан ва маданият яхши ривожланган, буюк аллома ва машҳур кишилар етишиб чиққан. Искандар Зулқарнайнинг жаҳонгир бўлиши учун устози Арастунинг хизмати қанча бўлса, Румда туриб бутун дунё сирларини билган Арастунинг донишманд даражасига етишишида унга босиб олган юртлардан китобларни юбориб турган шогирди Искандарнинг хизмати ҳам каттадир. Бухорода Ибн Сино давригача ҳам дунёга донғи кетган машҳур кутубхона бўлган, кейинчалик бу кутубхона ёнғинга учраганини тарихдан яхши биламиз. Буюк соҳибқироннинг ҳар икки хазинасидан бири- кутубхонаси ҳисобланган.

Ҳазрат Алишер Навоий китоб санъати тарихида ўзига хос даврни бошлаб берди. Унинг бевосита кўмаги билан Бехзод, Султон Али Машҳадий, шох Музаффар каби ўнлаб китоб санъатида мохир

хатотлар етишиб чикди. Буюк бобокалонларимиз китоб яратиш билан бирга уларни авайлаб - асраш борасида ҳам ўрнатганлар.

«Жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий мафкурани шакллантириш, ёшларни бой маданий меросимиз, тарихий анъаналаримизга, умуминсоний қадриятларга хурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотларнинг ҳал қилувчи омилидир», дейилади Ўзбекистон Президентининг «Маънавият – маърифат» жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Фармонида.

Дарҳақиқат, бу вазифаларни бажариш учун кутубхоналарсиз ҳеч иш қилиб бўлмайди.

Ўрта Осиё халқининг фан ва маданияти бир ярим аср давомида мўғил истилочилари томонидан вайрон қилинган. Кейинчалик тикланиш даврида маҳаллий ҳукмдорлар орасида сулолавий кутубхоналар ташкил топган, китоб хазинасини тўплаш анъанага айланган. Айниқса, кутубхоначилик иши ривожланишига Амир Темур ва темурийлар ҳокимияти йилларида катта эътибор берилган.

Буюк соҳибқирон даврида Самарқанд шаҳридан китоб олиб чиқиш ман этилган, китоблар тенгсиз бойлик сифатида қўриқланган.

Амир Темур (1336-1405) аввал ватани Шаҳрисабзда, сўнг мамлакат пойтахти Самарқандда сарой кутубхонаси ташкил қилди. Темурнинг сарой кутубхонаси учун бутун Мовароуннаҳр бўйлаб китобфурушлардан ва шахсий кутубхона эгаларидан машхур муаллифларнинг бежирим безатилган китоб

нусхалари сотиб олинди. Кутубхонада қўлёзма кўчириш, китобларни безатиш ишларини миллий китоб санъатининг моҳир усталари олиб борганлар. Самарқандда араб, форс, турк, санскрит, юнон, лотин, арман тилидаги кўплаб бебаҳо қўлёзмалар Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Арманистон каби давлатлардан, Стамбул, Брюссель, Исфаҳон, Ҳамадон, Шероз, Бағдод, Басра, Дамашқ каби қадимий маданият ўчоғи бўлган шаҳарлардан олиб келинган эди. Олимларнинг тахминича, Темур Самарқандга VIII асрнинг биринчи чорагида айнан Басрадан Куфий хати билан кўчирилган Қуръони Каримнинг нусхасини олиб келган.

Амир Темур кутубхонасидан фақат сарой вакилларигина эмас, балки муайян гуруҳдаги китобхонлар ҳам фойдаланганлар. Кутубхонадаги китоблар фан соҳалари бўйича рўйхатга олиниб, сандиқларда сақланган. Бу тартиб китобларни ҳисобга олиш учун эмас, балки фойдаланиш осон бўлиши учун ҳам ўрнатилган. Темурдан сўнг унинг ноёб кутубхонаси набираси Улуғбекка (1394 - 1449) мерос бўлиб қолган.

Темур ўз ҳаётининг кўп қисмини ҳарбий юришларда ўтказди, бундай юришларнинг баъзиларида Улуғбек ҳам қатнашади. Сафар вақтида ҳар нарсани билиб олишга қизиқувчи ёш Улуғбек ўзига хос кўчма «кутубхона»дан фойдаланган. Бу жонли кутубхона бўлиб, унда тарихчилар, шоирлар, олимлар йиғилишиб, суҳбат қилишар эди.

Улуғбекнинг отаси Шохрух Ҳирот ҳукмдори эди. Улуғбек отаси ҳузурига келиб бу ерда ҳақиқий кутубхона билан танишади ва китобга бўлган қизиқиши янада ошади. Улуғбек ўн етти ёшида (1411 йил)

бобосининг дабдабали пойтахтига ворис ҳоким бўлди. Улуғбек даврида Ўрта Осиё кутубхоначилиқ иши янада ривожланди. Айниқса, Улуғбек топшириғи билан 1428-1429 йилларда Самарқанддаги обсерватория қошида ташкил этилган кутубхона энг бой китоб фондига эга бўлган.

Тахмин қилишларича, Улуғбек йиққан китоблар хазинаси Пергам қўлёзмаларидан бошланган, Темур Пергам шаҳрини босиб олганда қўлёзмаларни ҳам карвон билан Самарқандга олиб келган. Кутубхона Улуғбек даврида бетиним бойиб борган. У жуда билимли бўлиб, ўз кутубхонасида соатлаб ўтириб мутолаа қилар эди. Кутубхонада Платон, Гиппократ, Птоломей, Аристотель асарлари тўпланган ва яхши сақланган эди. Булардан ташқари, бу ерда ватандошларимиз буюк олим Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг алгебрага доир машҳур рисоласи, Абу Райхон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» ва «Астрономия қалити» номли асарлари, Ал – Баттонийнинг астрономик жадваллари; Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» рисоласи бўлган. Улуғбек юлдузлар тўғрисидаги фан тарихини шу қадар ўрганиб чиқдики, натижада ўзи ҳам шу соҳада илмий ишлар қилиб, китоблар ёза бошлади. Кўп йиллик самарали меҳнати натижасида «Зижи жадиди Кўрагоний», «Улуғбек зижи» дунёга келди. 1018 та юлдузнинг ҳолатини кўрсатиб берувчи мазкур асар узоқ йиллар давомида энг аниқ ва мукамал асар бўлиб қолди. Китобда жадваллардан ташқари, катта муқаддима ҳам бўлиб, унда астрономик кузатишлар методикаси берилган. Шунинг учун Улуғбек фан тарихига буюк астроном сифатида кирган.

У тахтга ўтирган дастлабки йиллардаёқ ўз атрофига олимларни тўплади. Шулардан бири мунажжим донишманд Қозизода Румий бўлиб, Улуғбек уни устозим деб билган.

Улуғбек серзавқ султон бўлиб, муסיқа ва тарихга ҳам кизиқарди. У кутубхонасининг мудирини вазифасига шогирдини Али Қушчини тайинлаган. 1449 йилда ҳалок бўлган Улуғбек китоблар хазинасининг бундан кейинги қисмати ҳам Али Қушчининг билан боғлиқ бўлган.

Улуғбек ўқиб чиққан китоблардан ўз асарлари учун цитата олган, шунинг учун турли олимларнинг асарлари унинг кутубхонасининг бойлиги ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Кутубхонада филологик ишлар ҳам олиб борилар эди, шу ерда Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» достонининг мукаммал матни тузилган бўлиб, мазкур қўлланмада йигирмата катта ажиб миниатюра мавжуд. Кутубхона устахонасида яна бир дурдона масаллар мажмуаси «Камила ва Димна» ҳам кўчирилган.

Бу кутубхона фондида нодир қўлёзма асарлар жуда кўп сақланган. Кутубхона тарихини ўрганган олимларнинг фикри ҳам, ривоятлар ҳам турлича, лекин уларнинг ҳаммаси бир фикрда, яъни қўлёзмалар сақланиб қолган, уни қидириш керак, деган фикрда яқдилдирлар.

Темурийлардан Шохрух Мирзо, Бойсунқур Мирзо ва Ҳусайн Бойқаронинг кутубхонаси ҳам адабий-бадий, илмий китобларнинг хилма-хиллиги ва сони жиҳатдан Темурнинг Самарқанддаги кутубхонасидан қолишмас эди.

Шохрух Мирзонинг ўғли Мирзо Бойсункур 1397 йил 16 октябрда дунёга келган. У зеҳнли, ақлли, доно бола бўлган, ўқиш ва ёзишни жуда барвақт ўрганган. Бойсункур 17 ёшга тўлганда отаси унга Тус, Машҳад, Абивард, Шумулқон, Ҳабушон, Нисо, Мозандарон, Астробод, Журжон вилоятларининг ҳокимлигини топширади. 1416 йили у отасининг вазири мансабига кўтарилади. Ёш бўлса ҳам, у давлат ишларини моҳирлик билан олиб боради. Отаси сафарга кетганида, унинг ўрнига ноиблик ҳам қилади. Биродари Улуғбек сингари Бойсункур ҳам илми ва фазилатлари билан танилади. Бойсункур Мирзо Ҳиротда улкан кутубхона таъсис этади. Унда қирк нафар етук ҳунарманд: хушнавис хаттот Мавлоно Жаъфар Табризий раислигида китобат билан машғул бўлиб, китобатга лозим бўлган варроқлик, саҳҳофлик, тасвир, тазҳиб, тажлид, вассолик, зарафшонлик ва бошқа нафосат, бадиий санъат ижоди билан банд бўлганлар.

Мавлоно Жаъфар Табризий Бойсункур Мирзо кутубхонасининг раиси, настаълик хатининг ижро-чиси, Мир Алининг шогирди эди.

Мирзо Бойсункур ташкил этган кутубхона ва ниғорхонасида қуйидаги наққош ва хаттот, мусаввирлар ишлар эди: Мавлоно Шамс Бойсунғурий хаттотликда Бойсункур Мирзонинг устози, олти нав ёзувини мукамал билган етук хаттот.

Халил Ҳаравий Бойсункур Мирзо тарбиясини олганлардан, у чизган Амир Темур сурати бизгача етиб келган.

Қавомиддин Шерозий–Шохрух Мирзо замони-нинг машҳур муҳандиси, меъмори ва тарроҳи эди.

Ўша давр тарихнависларининг эътирофига кўра, шу 40 нафар хунарманд ўз ҳамдаст ҳам пешалари билан ҳар бири замон ажибаси, даврон нодираси бўлган. Бойсунқур Мирзо кутубхонасини йирик нафис санъат академияси деса ҳам бўлади. Чунки бу ерда фақат китоб кўчириш билан шуғулланибгина қолмай, нодир қўлёзмаларнинг илмий танқидий матнини тиклаб, тасвири альбомлар ҳам тузганлар.

Бойсунқур бошлиқ хунар эгалари Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини турли қўлёзма нусхаларини тўплаб биринчи бор тўлиқ ва мукамал нусхада кўчирганлар. Мазкур қўлёзма Жаъфар Табризий томонидан 1425–1430 йиллари кўчирилиб, мусаввирлар уни йигирмата сурат билан безаб тасвирайдилар. Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг бу нусхасига муқаддима ёзади ва бу адабиёт тарихида «Бойсунқур муқаддимаси» номи билан машҳурдир.

Бойсунқур Мирзо олти хил ёзувни мукамал билган хаттот ҳам бўлган. Машҳаддаги онаси шарафига қурилган Гавҳаршодбегим масчитидаги ёзувларни унинг ўзи ёзган.

Бойсунқур Мирзо кутубхонасида яратилган ўша давр тасвирий санъати дурдоналари бўлмиш тасвири китоблар сўнги пайтларгача топилмасдан келар эди. Ғарбий Европа ва Шарқ санъатшунос олимларининг тадқиқотлари натижасида мазкур қўлёзмалардан баъзиларининг сақланаётган жойлари аниқланди. Улар гарчи турли мамлакатларга тарқалиб кетган бўлса ҳам, кутубхонадаги баъзи китоблар бизгача етиб келган. Ҳозирги кунда Бойсунқур кутубхонасида яратилган китобларнинг аксари Истамбул ва Техрон музейларида сақланмоқда.

Марв ва Бухоро турли тарихий даврларда ҳам Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маданият маркази ҳисобланган. Биз аجدодларимиздан қолган олтин мерос бўлмиш қўлёзма ва бошқа бебаҳо манбалардан шуни биламизки, Бухорода қадимдан жаҳонга машҳур илм масканлари ва кутубхоналар мавжуд бўлган. XVI – XVIII асрларда Бухорода иккита йирик сарой кутубхоналари мавжуд бўлган. Бу кутубхоналардан бири Шайбонийлар саройи кутубхонасидир.

XV асрнинг охирлари XVI асрларда Сирдарё худудидан то Марказий Афғонистон ерларигача бўлган катта ҳудудда шайбонийлар сулоласи ҳукмронликни қўлга олган. Бу даврга келиб Мовароуннаҳрда адабиёт, фан ва санъат жуда яхши ривожлана борган. Шайбонийлар саройи кутубхонаси ҳақида Ҳасан Нисорийнинг «Музаккири ал-ахбоб» номли тазкирасидан Эрондан келган усталарнинг кутубхонадаги фаолияти тўғрисида озгина бўлса ҳам маълумотга эга бўлиш мумкин. Кутубхонага турли даврларда 3 нафар китобдор раҳбарлик қилган: Султон Мироқ ал-Мунший, Мавлоно Абдуллох ал-Мунший ва Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний ан-Насафий бўлиб, уларнинг қўл остида 3 сураткаш ва 9 уста ишлаган. Кутубхонада ҳаттотлик иши ҳам олиб борилар ва сураткашлар томонидан китобларга зарҳал билан безак берилиб, турли миниатюралар таъсвирланарди. Шайбонийхон ўзи ҳам жуда илмли киши бўлиб, илм аҳллари учун саройи олдида йирик ва машҳур кутубхона ташкил қилган. Кутубхонада китоблар сандиқларда чиройли қилиб терилган. Бу ерда ноёб китоблар билан бир қаторда хоннинг ўзи ёзган шеър ва асарлари, замондош аллома ва шоирларнинг қўлёзма асарлари ҳам сақланиб келинган. Хоразмлик Муҳаммад Солихнинг

«Шайбонийнома» асари ўша вақтда ўзбек тилида ёзилган машхур йирик тарихий асарлардан бири ҳисобланади.

Ўрта Осиёнинг барча ҳудудида шайбонийлар давригача ҳам кутубхоналар мавжуд бўлиб, маданиятнинг ўсишидан кутубхоналар фаолияти янада қулоқ ёйиб борган. Сарой кутубхоналари билан бир қаторда мадраса, масжид ва шахсий кутубхоналар қарор топа бошлади.

Шайбонийхоннинг замондоши амакисининг ўғли Убайдуллахон Убайди кутубхонаси ҳам жуда катта кутубхоналардан бири бўлган. Ушбу кутубхонанинг йирик қўлёзма асарларидан бири Убайдининг «Тўлиқ асарлар тўплами» бўлиб, у жуда чиройли безалган ва мустаҳкам муқоваланганлиги учун бизнинг давримизгача сақланиб, айни вақтда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти фондида сақланиб келмоқда.

Бу даврга келиб баъзи сарой кутубхоналарида турли тилдаги асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари олиб борилган. Айниқса, Бухородаги Абдулазизхон кутубхонасида китоблар яратиш ишини машхур хаттотлар Мир Али Харави ва Ахмад ал-Хусайнлар олиб борган. Мир Хусайн ал-Хусайн жуда кўп йиллар Абдуллахон II кутубхонасида раҳбар сифатида иш олиб борган. Ўша даврда барча йирик кутубхоналарда тажрибали рассомлар ва муқовасозлар ишлаганликлари маълум. Улар қўлёзма асарларни миниатюралар билан безаганлар.

Шайбонийхонлардан кейинги йилларда Бухоро хонлигида исломий маънавият янада кенг тарқалди. Табиий ва аниқ фанлар энди олдингидек аҳамиятга эга бўлмай қолди. Бу даврда Мирзо Улуғбек ва

Самарқанд обсерваториясининг ходими Али Қушчи каби йирик олимлар етишиб чиқмади. Шунга қарамасдан дин арбоблари ичида ўзининг билимлилиги билан шуҳрат қозонган кишилар бўлган ва улардан бири Муҳаммад Шарифдир. Манбаларда таниқли шоир ва файласуф Юсуф Қорабеги ва йирик ҳуқуқшунос олим, «Сир»лар ҳақида трактат асарининг муаллифи Насриддин Бухори ҳақида маълумотлар сақланиб қолган.

Аштархонийлар даврида маданият янада ривожланди, адабий ёдгорликлар юзага келди, халқ орасидан етишиб чиққан шоирлар Сайид Насафи, Турди ва бошқа кўплаб шоирлар ижоди гуллади. 1692 йил 200 шоир ижодидан намуналарни ўз ичига олган анталогия тузилди.

Аштархонийлар кутубхонасида турли даврларда куйидаги 7 киши иш олиб борган: Мирза Мўмин Мунший, Муҳаммад-Амин китобдор, Насрид-Дин китобдор, Мир сайид Жалол китобдор, Қози Лутфиллох, Хожи Абд-ар-Рахмон китобдор, Хожи Мир Муҳаммад Ёқуб китобдор.

XVII аср охирларида қўлёзма китобларни безаш ишлари анча ривожланди, шунингдек, шахсий кутубхоналар ва китоб йиғиш кучайди. Шунини таъкидлаш лозимки, Самарқанд ва Бухорода бу даврда ёзув қоғози юқори сифатли бўлиб, бу айниқса Абдулазизхон (1645–1680) ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

Маълумки, Бухорода қадимги қўлёзма китобларни йиғишда Абдулазиз ва укаси Субхонқулихон (1680–1702)ларнинг хизмати катта бўлиб, Субхонқулихон ёзувчи ва табобатга қизиқувчи шахс эди. Унинг ҳукмронлиги даврида Бухорода машхур

«Бухоро шифохонаси» (дору шифо) қурилган ҳамда шу ерда катта кутубхона ҳам ташкил этилган эди. Кутубхона фондида илмий ва тиббиётга оид адабиётлар сақланар эди. Яна шу даврда шахсий қўлёзма китоблардан ташкил топган, барча фойдаланиши мумкин бўлган жамоа кутубхонаси юзага келган. Кутубхона қошида қўлёзма китобларни безовчи расомлар, хаттотлар ва эскирган китобларни таъмирловчи мутахассислар учун устахона бўлган.

Шунингдек, миниатюрачилар мактаби мавжуд бўлиб, унда ўша даврнинг машҳур усталари Маҳмуд Мурзиб, Абдулла оға Ризо ва бошқалар фаолият кўрсатганлар.

Аммо кейинчалик ўзаро урушлар, сарой тўнтаришлари натижасида кутубхонага катта талафот етказилган. Натижада масчитлар вайрон бўлиб, қўлёзма китоблар яроқсиз ҳолга тушиб қолган.

XVIII асрга келиб Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида маданий ҳаётда деярли ўзгариш бўлмади, лекин шу даврга келиб қўлёзма китоблар анча кўпайди. Бу даврда ушбу давлатларда сарой кутубхоналари ва бошқа кутубхоналарнинг қўлёзма фондлари сақланиб қолган эди. Аммо баъзи сарой кутубхоналарида қўлёзма китоблар яхши сақланмаган, баъзилари эскириб қолган, баъзи китоблар китоб бозорларида арзон нархда сотиб юборилган.

Бухорода амир кутубхонаси жуда машҳур кутубхона бўлиб, Жўрабек ва Остонкул Қушбегининг ёзишча, у ерда қўлёзма асарлар жуда кўп бўлиб, улар хитой, уйғур, араб ва бошқа тилларда ёзилган. Кутубхона алоҳида хазина сифатида кўриқланган, лекин китобларни сақлаш жойи зах бўлганлиги учун

китобларнинг кўп қисми захдан ёмон ҳолга тушиб қолган.

Амир кутубхонаси XX асрнинг бошларида Маҳмуд Камол Музаффарий томонидан қайта тикланди. У барча тарқалиб кетган китобларни йиғишни ва катта кутубхона яратишни буюради.

Бухоро амирлигининг охириги йилларида кутубхона Аркда жойлашган бўлиб, у ерда машҳур асарлар, қўлёзма китоблар ва амир Музаффарнинг қўлёзма асарлари ҳам сақланган. Бухоро аҳолисининг айтишича, ўша даврда амир кутубхонасида 47500 нусхада қўлёзма ва босма китоблар сақланган.

А.А. Семёнов кутубхонани диққат билан ўрғаниб, қўлёзма асарлар фондиди тартибга солади ва амир кутубхонасига юқори баҳо беради.

XVIII асрда Ўрта Осиёнинг йирик давлатларида шахсий кутубхоналар, мадраса ва мачитлар олдида кутубхоналар ҳамда китоб бозорлари иши ривожланди. Бухоронинг бой кутубхоналари XIX асрнинг охири XX аср бошларигача мавжуд бўлиб, бебаҳо дурдоналар хазинаси ҳисобланади. Тарихчи, адабиётшунос амир амалдорларидан бири Муҳаммад Шариф Садр Зиё кутубхонанинг охириги йилларидаги раҳбар ва жонкуярларидан эди.

XVIII – XIX асрда Хива хонлигида ҳам маданият ва фан анча ривожланган бўлиб, китоб йиғиш ва кутубхоналарга эътибор катта эди. Тарихий манбалар шунини кўрсатадики, Абулғозихон ҳукмронлиги даврида бошқа ўлкалардан қўлёзма ва босма китоблар қўплаб олиб келинган. Ушбу қўлёзма асарлар ичида бебаҳо асар «Шажара-и-турк ва мўғул» туркийлар тарихи асари ҳам бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910) ҳукмронлиги даврида сарой кутубхонаси фонди янада кенгайиб бойиган. Хон адабиётга қизиққанлиги учун ўзи ҳам гоҳи-гоҳида китоб йиғиш ишлари билан шуғулланган, «Феруз» тахаллуси билан шеърлар ёзиб, саройда жуда кўп қобилиятли шоирларни тўплаган. Феруз бошчилигида саройнинг 30 нафар шоири шеърлари киритилган анталогия чиқарилган.

Хива Ўрта Осиёнинг фан ва маданият ўчоқларидан бири эди. XVIII асрнинг 70 йилларида Хивада босмахона ташкил этилган. Бу даврга келиб тарихий ва бошқа асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари янада ривожланди. Шаҳарга келган таниқли сайёҳларга совға тариқасида кўлёзма асарлар берилган. Хива хони кутубхонаси Хива юриши, яъни 1873 йил май ойидан бошлаб бошқа тилдаги журнал ва китоблар билан янада бойиб кетди. Кутубхонадаги китобларнинг катта қисми таржималар эди. Улар орасида 140 томда 129 та тарихий асар, 30 томда 20 та Шарқ шоирларининг китоблари, 50 томдаги 40 та ҳуқуқий диний китоблар, 18 нусхада Қуръон ва 50 дан ортиқ турли дарсликлар сақланган. Бу ерда Юнус Мирабанинг «Хива хонлари тарихи» асари ҳам сақланган. Бу асарда Хива хонлари тарихи Илтузар хон давридан то руслар кириб келгунига қадар бўлган воқеа ва ҳодисалар тўлиқ баён этилган. Юқорида тилга олинган манбалар Хива юриши даврида сарой кутубхонасидан тортиб олинган.

Хива хонлиги кутубхонасининг тақдири Хива юришидан сўнг жуда аянчли бўлган. Кутубхонанинг бебаҳо нодир кўлёзма асарларининг жуда катта қисми 1874 йил генерал К. П. Кауфман томонидан Петербург оммавий кутубхонасига совға қилинган.

Шундан кейин кутубхона фонди камайиб қолган, китоблар бир хонага жойлаштирилган.

Хива хони Муҳаммад Раҳим–Тозабоғе ўз даврида кутубхонанинг бир қисмини Аркда ва яна бир қисмини ёзги қароргоҳида сақлаган. Бу ерда китоблар ҳар доим янги томлар ва нусхалар билан тўлдириб борилган ҳамда барчаси рўйхатга олинган. Тозабоғе кутубхонаси жуда бой бўлиб, бу ерда Шарқ қўлёзма китобларидан ташқари рус тилидаги журналлар ҳам сақланарди. Аркда сақланаётган 560 номдаги қўлёзма китобларнинг каталоги тузилган эди. Кутубхонада тарихий асарлар, монографиялар жуда кўп бўлиб, улардан: «Аллақулихон тарихи», «Раҳимқулихон тарихи», «Муҳаммад-аминхон тарихи» кабилар ҳозирга қадар сақланиб қолган. Китоблар жуда катта маҳорат билан муқоваланган ва безатилган бўлиб, кутубхонада махсус муқовасоз усталар машҳур ҳаттотлар билан биргаликда ишлаган. Таниқли ҳаттотлар Муҳаммад Ёқуб Хожа ва Худой Берган хон Сайид Раҳим II томонидан буюрилган ишларни бажарганлар. Умуман олганда Хива хонлари кутубхоналари бебаҳо хазина, десак муболаға бўлмайди.

XVIII асрда Ўрта Осиё худудида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан кейин Қўқон хонлиги юзага келди. Бу хонликда ҳам фан ва маданият бошқа хонликлар сингари тез ривожланганлиги сабабли китоб ва кутубхонага бўлган эътибор катта эди. Хон саройи олдида кутубхона ташкил қилинган бўлиб, охириги хонлар Умархон, Муродхон ва Худоёрхон ҳукумронлиги даврида кутубхона кенгайтирилиб фонди анча тўлдирилган. Қўқон хони Умархон (1809-1812) шоир ва адабиётшунос эди. У қўлёзма китоблар йиғишга қизиққан ва «Амир»

тахаллуси билан шеърлар ёзган. Саройда шоирларни йиғиб тез-тез мушоиралар ўтказиб турган. Унда шоира Нодира, яъни хоннинг рафиқаси ҳам қатнашган. Тахминан 1822 йил шоир Юсуф Тунқатор ва хаттот Юсуф Муҳаммад томонидан «18 нафар шоирларнинг тўплами» асарлари анталогияси озроқ нусхада тошбосмада чиқарилган.

Кутубхонада охириги хон Худоёрхон даврида қўлёзма китоблар тўплаш иши ўсиб, китобларнинг анчаси аҳолидан йиғилган. Шаҳрисабзлик мулла Муҳаммад-Раҳим томонидан сарой кутубхонасига бир неча қўлёзма китоблар инъом қилинган. Муҳаммад - Раҳим ўзи китоб йиғишга қизиқиб, 27 йил ичида у Ҳиндистон, Афғонистон ва бошқа давлатларга саёҳат қилиб, бебаҳо китобларни қидирган ва ватанига олиб келган.

Қўқон хони кутубхонасидан сарой ходимлари ва хизматчилари фойдаланганлар. Масалан, давлат арбоби ва тарихчи Мирза Азиз қўлёзма китоблардан тез-тез фойдаланиб турган. Кутубхона фондида «Қўқон хонлиги тарихи» асари сақланган бўлиб, асар Ўрта Осиёдаги мўғул ва бошқа давлатлар тарихи ҳақидаги маълумотларни беради.

1875 йил русларнинг Қўқонга юришидан сўнг хон кутубхонасидан 103 та араб тилида ёзилган, асосан диний характердаги қўлёзма китоблар тортиб олинган. Уларнинг орасида «Бахру ал-жавҳари», «Тухфатулхони», «Жаҳонгирхон тарихи» каби жаҳонга машҳур асарлар бор эди. Кутубхонадаги жуда кўп араб, турк, чиғатой-турк тилларидаги қўлёзма китоблар Петербург кутубхонасига юборилган. XX аср бошларига келиб хон кутубхонаси инқирозга учрай бошлади, кутубхона

китоблари тарқалиб, анча қисми бозорларда сотилиб кетган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида мадрасалар қошида кутубхоналар бўлиб, қўлёзма китобларни тўпловчи кишилар сони ҳам кўпайиб кетди. Уша вақтда катта-катта ер эгалари ҳам мадрасалар ташкил қилишга ҳаракат қилганлар. Мадраса кутубхоналарида асосан Шарқ қўлёзма китоблари бўлиб, уларнинг катта қисми диний, ҳуқуқий, тарихий характердаги асарлар эди.

Бухоро хонлигида мадраса кутубхоналари фаолияти яхшиланиб, XIX аср ўрталарида уларнинг сони 15 тага етган. Ҳисор шаҳридаги мадрасада катта кутубхона бўлиб, одамларнинг айтишича, Бухоро амирининг тоғаси Содик тўра ушбу кутубхона фондиди тўлдириш билан шуғулланган. У 75.000 тангага Бухородан жуда кўп қўлёзма ва бебаҳо китобларни сотиб олади.

Абд-ур-Рауфнинг ёзишича, XX аср бошларида Бухоронинг ўзида 200 га яқин мадрасалар бўлиб, улар уч тоифага бўлинган: олий, ўрта ва қуйи. Деярли барча мадрасаларда кутубхоналар бўлган, улар фондидининг катта қисми шарқий қўлёзма китоблардан иборат эди. Мадраса кутубхоналари асосан вақф ерларидан келган даромад ҳисобига тўлдириб борилган.

Хива хонлигида ҳам мадраса ва мачитлар жуда кўп эди. XIX асрнинг 40 чи йилларига келиб 22 та мадраса фаолият кўрсатган. Хивада Аллақулихон даврида катта мадраса қурилган, мадраса ичида жуда бой кутубхона жойлашган. Кутубхона хоннинг шахсий кутубхонасидаги китоблар ва қимматбаҳо адабиётлар билан тўлдирилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон хонлиги катта шаҳарларида ва Тошкентда 20 та йирик мадраса бўлиб, унда талабалар учун кутубхоналар ҳам бўлган. Тошкентдаги Хўжа Ахрор Барокхон мадрасаси ва Қўқалдош мадрасалари ҳар томонлама машхур илм даргоҳи ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳудудида XIX аср охири XX аср бошларида шахсий кутубхоналар ҳам юзага келган. Айниқса, Бухоро, Фарғона, Тошкент шаҳарларида уларнинг сони кўпайган. Шахсий кутубхоналар фондида тарих, ҳуқуқ, фалсафа бўйича қўлёзма китоблар, совет характеридаги адабиётлар кўпроқ эди.

Қадимги манбалардан бизга маълумки, Ўрта Осиё тарихи, маданияти, фани ва санъати жаҳон цивилизациясида салмоқли ўринни эгаллаган. Бизнинг мамлакатимизда маданий меросга катта эътибор билан қаралади. Кутубхона маънавий бойликларни авлоддан авлодга етказиб берувчи алоқа воситаси ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида қўлёзма китоблардан ташкил топган кутубхоналар араб босқинчиларидан анча олдин мавжуд бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар қадимдан кутубхоналардан илм олувчи зиё маскани сифатида фойдаланиб келганлар, ҳамда уларнинг орасидан жаҳонга машхур олиму фузалолар етишиб чиққанлар.

Адабиётлар рўйхати

Абдурахим ўғли Каримжон. Соҳибкирон кутубхонаси // Халқ сўзи.-1996.-5 янв.

Бердимуродов А. Мирзо Улуғбекнинг кутубхонаси қаерда? // Даракчи.-2000.-15июнь.

Бойтуллаев Р. Бебаҳо хазина: (Амир Темур кутубхонаси ҳақида) // Тошкент оқшоми.-1996.-18окт.

Гулхов А. Асрлар қаъридан: Жаҳондаги қадимий кутубхоналар ҳақида очерклар.-Т.: Ўзбекистон, 1979.-120 б.

Йўлдошев Э. Хазиналар маскани: (Кутубхоналар ва китоблар ҳақида)// Мулоқот.-2001.-№ 6.-Б. 29-30.

Каримбеков Қ., Қораев Ш. Маънавият хисси / Тақризчи Э. Ҳайитбоев.-Т.: Ўқитувчи, 2000.-90 б.

Аминов М. Китоб //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4 жилд. Зебуннисо Кониғил. /Таҳрир хайъати: М Аминов, Т. Даминов, Т. Долимов ва бошқ.. - Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002.-Б. 616-617.

Маҳмудов М. Кутубхона // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 5 жилд. Конимех – Мирзоқуш / Таҳрир хайъати: М. Аминов, Т. Даминов, Т. Долимов ва бошқ.- Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2003.-Б. 150-151.

Маҳмудов М. Қироатхоналар тарихидан: (Х асрдан ҳозирги давргача Ўрта Осиёда бўлган қироатхоналар ҳақида) // Ислом нури.-1995.-№ 7.- Б. 4.

Норкулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар.-Урганч, Хоразм нашриёти, 1996.-125 б.

Охунжонов Э. Туркистонда ўрта аср кутубхоначилиқ ва библиография ишлари маданияти / ТДМИ.-Т., 1994.-59 б.

Расулов М. Кутубхона – зиёхона: (Кутубхоналар хақида) // Мулоқот.-2001.-№ 6.- Б.25-26.

Сохибова М. Ўтмиш сабоқлари (Кутубхоналар хақида) // Фан ва турмуш.-2000.-№ 3.- Б. 19.

Туробов М. Темурийлар даврида кутубхоначилиқ //Мулоқот.- 2001.-№ 6.-Б.33-34.

Тўраева М. Инсоният хазинаси: Маданият меросимиз // Фан ва турмуш.- 1998.-№ 6.-Б.12.

Қаюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али ибн Сино.- Т.: Ёш гвардия, 1987.-240 б.

Ахунджанов Э.А. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии.-Т.: Изд-во. им. Ибн Сино, 1993.-160 с.

БОУНБ им. Ибн Сино: Путеводитель.- Бухара, 2001.

Бухара и Мировая культура: Матер. I Междунар. симпозиума.-Бухара, 1993.

Кормилицын А.И. Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья / Ин-т Рукописей им. Х.С. Сулейманова АН РУз.; ТГИК им. А. Кадыри. - Т., 1993. – 62 с.

Мундарижа

Муқаддима.....	3
Китоб. Китобат иши.....	4
Китобларнинг тузилиши ва турлари.....	9
Кутубхона – нурхона.....	10
Адабиётлар рўйхати.....	31